

Jysk trikotage Fra Æ Bindstouw til storindustri

Af *Viggo Hansen*

Dansk trikotagefabrikation er i dag som førhen koncentreret til Midtjylland og med hovedcenter i Herning- og Ikastegnen, hvor 150 mellemstore virksomheder med tilsammen over 8000 ansatte fremstiller tekstilvarer af uld og kunstfibre til et europæisk og oversøisk marked. Denne blomstrende aktivitet tog især fart efter 1950, og kun få fabrikantnavne kan følges tilbage til tiden omkring århundredskiftet, hvor man kæmpede med konkurrencen om markedet med billige udenlandske importvarer såvel som om arbejdskraften. Dog var erindringen om en gloriøs fortid, hvor mænd og kvinder ja selv børn tog aktiv del i fabrikationen af bindetøjer, ikke gået i glemmebogen, og noget af kunstfærdigheden og handelstalentet levede videre, så at bruddet med fortidens sædvaner kunne heles, og erhvervet genoplives i de gammelkendte egne, hvor hosekræmmerne færdedes rundt omkring i landet.

En faktor, der har været med til at fastholde erindringen om hedebondens tilværelse såvel i den frie natur som i Æ Bindstouws aftenbelysning, har i rigt mål været den kulturarv, der skabtes i billeder og tekst af 1800-tallets kunstnere som malerne Fr. Vermehren, Hans Smidth og Chr. Dalsgaard og digterne St. St. Blicher, Meir Goldschmidt og H. C. Andersen fulgt op af Jeppe Aakjær, der søgte eller kendte de barske egne for inspirationen til deres kunst. Til disse er det rimeligt at føje navne som Niels Blicher og E. M. Dalgas, der med liv og sjæl gik op i deres embeder i hedeegnene og ligesom de førstnævnte

Viggo Hansen, f. 1913, dr.phil. professor emeritus i kulturgeografi ved Københavns Universitet. Har bl.a. skrevet: Østjylland – en geografisk provins, 1943. Tre østhimmerlandske sogne, 1946–47. Vore landsbyers alder og struktur, 1959. Landskab og bebyggelse i Vendsyssel, 1964. (disp). Den rurale by, 1965. The pre-industrial city of Denmark, 1976.

Hans Smidth: Æ Bindstouw (1898) (Foto: Skive Museum).

var med til at bringe den almindelige dansker helt ind på livet af hedens beboere, deres sprog og deres virke i dagligdagen og tilmed skabte genklang hos datidens myndigheder og lovgivende kredse ved udtrykket: Hvad udadtil tabes skal indadtil vindes. – Helt ny var denne interesse for hedens beboere fra statens side dog ikke, når man erindrer, at man et århundrede tidligere med nidkærhed havde søgt oplysninger om den økonomiske tilstand i riget generelt og specielt for hedens vedkommende havde sendt von Moltke¹ til Vestjylland med det opdrag at samle efterretninger om uldbinderiet. Men herom senere.

En geograf's synsvinkel på behandlingen af hosebinderiet

En genopliven af fortidens aktivitet på hosebinderiets område vil fra en kulturgeograf's side naturligvis blive noget mere pro-saisk, når det med denne artikel er tanken at analysere den traditionsrige jyske bindeindustri som et eksempel på et af de

gamle hjemmesysler hos bondesamfundet. Det er hensigten at følge denne produktionsgren led for led fra et lokalt hjemmeforbrug til en merproduktion, der fremkaldte en markedsituation, som igen via en særlig organisation udviklede sig til et system af professionelle opkøbere, hosekræmmere, der som forlagsvirksomhed blev skudt ind mellem producent og grossist eller forbruger. På relativt kort tid forvandlede et tidsforløb til en masseproduktion med afsætning til et ukendt marked.

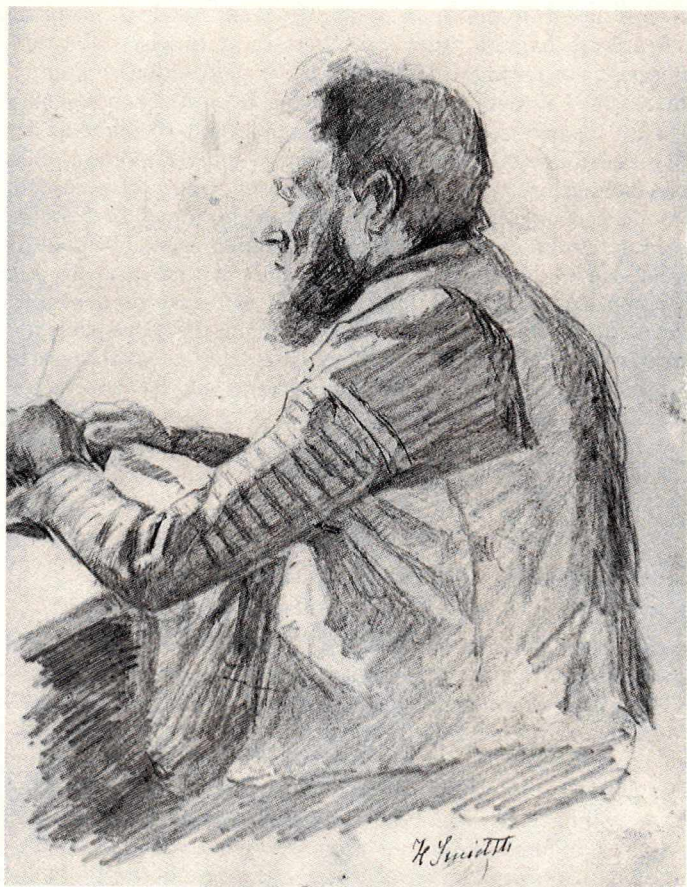
Fabrikationen var dermed overgået fra håndværk til manufaktur, og det er ganske interessant at se, hvorledes denne betegnelse er blevet hængende netop ved dette erhvervsprodukter, da ordet blot betyder fabrikation. Men det er først med anvendelsen af mekanisk drevne strikkemaskiner, at man med rette kan tale om trikotageindustri, og dette stadium indtræffer tidligst omkring 1840 i Danmark.

Det er dernæst tanken at analysere og motivere det regionale mønster, som de tidlige folke- og erhvervstællinger afslører, og dette leder da frem til et udsagn om begrundelsen for, at binderiet fra at have haft en mere diffus udbredelse med tiden koncentrerer sig til nogle få midtjyske herreder, der igen har deres kraftcenter i egnen omkring Herning og Ikast, samme sted hvor de kendte strikvarer produceres i dag. Emnebehandlingen stopper dog på den tid, da trikotageproduktionen flytter til byen, placeres i fabrikker og bruger andre fibre ved siden af ulden.

På dette tidspunkt var der forlængst sket en rivende udvikling af fårebestanden i Midt- og Vestjylland, som endnu i 1700-tallets første halvdel havde tjent et mere beskedent formål som bidragyder til bondesamfundets økonomi til forsyning af husholdningerne med kød og skind samt uld, der som vævede stoffer allerede i Vikingetid var velkendte, mens strikkekunsten først meget senere kommer ind i billedet i Norden.

Strikkekunstens vej til Norden

Mens strikkekunsten nok har aner tilbage til oldtidens Ægypten og antikkens Grækenland, så synes den først i senmiddelalder at være bevidnet med sikkerhed i Mellemeuropa, bla. via billedkunsten. Men man skal helt frem til reformationstid, før

Hans Smidth: Mand med bindetøj. (Foto: Skive Museum).

det bliver almindeligt at lave strikvarer. Det sker dels i England på Elisabeth I's tid og dels på fastlandet, hvor Italien, Spanien og Frankrig synes at kæmpe om æren for denne fornyelse inden for den europæiske modeverden iflg. Troels Lund, Dagligt Liv i Norden. Den nye mode accepteredes først af datidens overklasse, hvor mændene gik i spidsen ved at begynde at bære silkestrømper, der forhandlede til store priser. Det er

næppe forkert at gætte på, at den nye mode havde sit udspring i Frankrig, hvorfra ordet *tricot* har sin oprindelse. Men tidsmæssigt var springet ikke langt til, at også uldvarer kom på markedet i et mere beskedent prislæg, hvorefter den nye skik bredte sig ned gennem samfundslagene helt til almuen, der blev selvforsynende med strikvarer af enhver slags. Det er sandsynligt, at kunsten at strikke hoser, trøjer og vanter allerede ved udgangen af 1500-tallet var kommet til Norden, som det fremgår af H. P. Hansens mange citater i Spind og Bind. Heri tales der også om en eksport af strikvarer fra Jylland til Holsten i 1600-tallet, som det er belyst gennem toldregnskaber. Der er dog endnu ikke på den tid noget bevis for, at den senere så berømte spindeindustri kan lokaliseres til Hammerum herred og naboherrederne, og en analyse af 1680'ernes kilder som Matriklen 1688 og de samtidige Ekstraskatteregnskaber fra Lundenæs og Bøvling amter kan heller ikke bekræfte antagelsen af en sådan koncentration.

De tidlige skattelister som kilde

Kop- og Kvægskatte-listerne fra de ovennævnte Ekstraskattelister, hvis pålidelighed i øvrigt er stærkt omdiskuteret, kan fremvise den første landbrugsstatistik i Danmarks historie. Tidspunktet er som sagt samtidig med Christian V's Matrikel. Mens den sidste har tjent til at opgøre de faste skatter hos bønderne, så er de førstnævnte et led i de samtidige ekstraskatter, der påhvilede såvel voksne personer som husdyrholdet. Ved disse tællinger, der som regel foregik i december og marts, finder man de første oplysninger om fåreholdet. Ved at sammenligne de her fremkomne tal med de senere omtalte tællinger fra 1837/38, der giver både vinter- og sommertællinger, så kan man med forsvarlighed multiplicere 1680'ernes tal med 2 eller 2,5.

Trods denne og andre svagheder i materialet, så er de dog værd at nævne, fordi de i modsætning til matriklen går mere i dybden hvad angår antallet af husstande, og det er da også åbenbart, at der her optræder mange flere husmænd, ikke mindst gadehusmænd, end i matriklen. Som husmænd regnes sådanne, som kun skatter af får, men betaler mindre end 1 rigsdaler. Om en vis fårerigdom taler f.eks. oplysningen fra

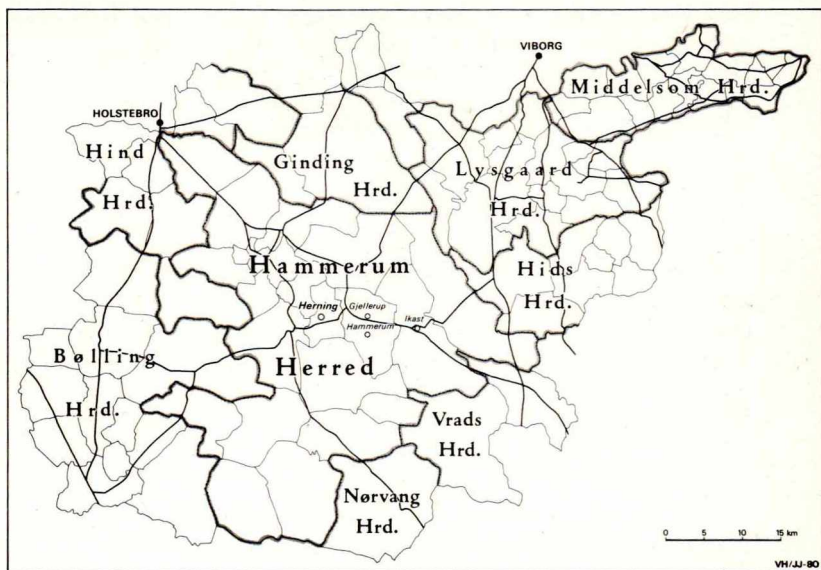

Fig. 1. Undersøgelingsområdet med angivelse af stednavne og vejlinier (VSK. 1799/1800).

Grønbæk sogn (Lysgård herred), at der i byen fandtes nogle gadehusmænd, der betalte lige så meget i skat som visse af byens gårdbrugere.

De her refererede enkeltpunkter fra Kop- og Kvægskattelisterne er uddrag af en undersøgelse, der har omfattet Hammerum og omliggende herreder og dækker årene 1684–87 (se fig. 1). Det generelle indtryk er, at 1 ud af 3–4 brug opgav at have får, men at det dog i enkelte sogne drejede sig om 2 ud af 3 brug. Det gælder således Sunds, Gjellerup, Ørre og Aulum sogne, mens rekorden sættes af Tjørring, hvor 85% af alle brug, store som små, havde får angivet i disse vintertællinger. Måske ligger der allerede i disse tal antydninger af det center, der senere træder stærkt frem som værende transport- og markedsbetonet. Det almindelige fårehold pr brug lå på 3–4 stk. i Hammerum herred såvel som i Lysgård, Hids, Vandfuld og Sønderlyng, for at nævne nogle eksempler på herreder af vidt forskellig bebyggelsesmønster og jordbunds- og terrænfor-

hold. Det kan yderligere tilføjes, at i et herred som Middelsom, der er domineret af landsbybebyggelse, var det almindeligt, at alle brug havde får i deres husdyrbestand. En større bestand havde også Tanderupgård i Snebjerg og de få sjæferier som Skåphus (Skaaphuus) i Ilskov. Såfremt man vil godtage om ikke nøjagtighederne så dog tendenserne i resultaterne, så er der intet, der taler for, at Hammerum herred som helhed på denne tid har indtaget nogen særstilling med hensyn til fåreholdet eller for den sags skyld til et voksende binderi.

Udskrivningen af ekstraskatter fortsatte ind i 1700-tallet, men mere sporadisk (1719, 1743–44 og 1761–65), hvor der dog kun optræder »velhavende« personer inden for landbruget samt sådanne, der drev indtægtsgivende håndværk eller handel. Dog finder man for første gang en omtale af nogle få strømpehandlere som i Rind, hvor faget synes at være gået i arv fra far til søn.

Fåreholdets situation i den tidlige tid

De her nævnte sparsomme oplysninger om fåreholdet i Midtjylland falder godt i tråd med Indberetningerne 1735 om de økonomiske tilstande på landet og i byerne, der viser, at fårehold på den tid var et ustabil og ulønsomt erhverv på grund af de hyppige lungesygdomme og andre epidemier blandt fårene, så at den lokale uldproduktion næppe formåede at tilfredsstille hjemmeforbruget af strikvarer. Fårene holdtes endnu som før for kødets og skindets skyld alene, og dyrene strejfede oftest rundt på fællede og overdrev uden tilsyn. Flere kilder peger på det kølige, blæsende og regnfulde vejr som årsag hertil, vel nok de værst tænkelige betingelser for et rationelt fårehold. Det var Den lille Istid kaldet, der plagede landet i 1600-tallet og ind i 1700-tallet. Omkring midten af dette århundrede var de klimatiske forhold dog ved at bedres, ligesom det skete for landbrugets situation.

Medvirkende hertil har utvivlsomt også været Statens ændrede politiske holdning i retning af en mere positiv og ekspansiv indstilling til udnyttelsen af de indenlandske ressourcer, og man kan da heller ikke se bort fra, at de voksende frihedstanker i landbrugskredse i forbindelse med optakten til landbrugsreformerne har været en anspore til mere rationelle

driftsformer, ikke mindst opmuntret af de stigende priser på uld og strikvarer. Præsten for Snejbjerg og Tjørring giver udtryk herfor i en indberetning til G. Begtrup (1812) ved at sige at »Bønderne her i herredet (Hammerum) har i mange år været selvejere, deres velstand tiltog i en lang række år, de vandt ved kornhandelen, kreaturers salg, der afgik for høje priser til Holsten og Sjælland. Men siden 1799...«, og han fortsætter senere med: »Næringsvejene er få, og af disse er den vigtigste strømpebindingen, hvoraf nogle tusinde mennesker ernærer sig, men udbyttet er kun lidet for de arbejdende formedelst tidens dyrhed«.

Vi er hermed nået frem til det tidlige 1800-tal, hvor folketællingernes oplysninger giver uldbinderiets betydning både bredde og dybde. Men forinden er det måske værd at se på forholdene for uldspinderiet i 1700-tallets sidste halvdel, der i Snejbjergpræstens udlægning var en god tid for det vestjyske landbrug.

Uldens vej i 1700-tallet

Indberetningerne 1735 om den økonomiske tilstand kan berette, at Holstebro var det ubetingede centrum for handelen med uld, der kom hertil fra et stort opland, der bl.a. omfattede Thy, Mors og Salling, ligesom der siges, at også Fyn leverede uld til dette marked. Det nævnes endvidere, at en del af ulden eksporteredes over Ringkøbing til Holland og Hamburg, hvorfra noget igen fandt vej så langt bort som til Amerika. En anden del gik over land til Holsten og Nordtyskland, hvorfra opkøbere mødte op på forårsmarkedet i Holstebro. Denne uld kørtes med bøndervogne til Kolding eller Foldingbro, hvor den omladedes til vogne sydfra. Indberetningernes materiale er senere bearbejdet af Elin Jepsen, der i Hardsyssel Årbøger 1971 nævner, at størstedelen af ulden dog synes at være solgt til københavnske uldhandler-grossererere via lokale agenter. Men nu optræder også hosekræmmerne som opkøbere af uld for at videresælge den til bønderne i hedeegnene som betaling for strikvarer.

Indberetningerne spilder derimod ikke mange ord på bindetøjer, og det er først med greve Friderich Ludvig von Moltkes Efterretninger om det fordelagtige Manufactur af Strømper,

Hans Smidth: Ung kone, der strikker. (Foto: Skive Museum).

Vanter og NatTrøjer i Hamrum Herret, publiceret i Norges og Danmarks oeconomiske Magazin, Tom III, 1759, at focus bliver rettet mod uldbinderiet. Han nævner således, at strømpefabrikationen fandt sted i Hammerum herreds 18 kirkesogne,

i en snes sogne i Bølling, Lysgård og Middelsom herreder samt i Timring sogn i Ulfborg herred, samt at ulden købtes i Holstebro, på Tindet marked samt på Fyn. En af von Moltkes lokale kilder var krigsråd Hielmcrone på Herningholm, om hvis bønder forfatteren har den bemærkning, at de »adskilles fra deres flere naboer ved en ugemen flid og vindskibelighed i strømpestrikkeri«. Det forstår man, når der på Herningholm gods på et år forarbejdedes 16–20.000 par strømper.

Gennem von Moltkes iagttagelser får man et overbevisende billede af binderiets økonomiske betydning for hedeboenderne, men samtidig gøres det også gældende, at binderiet sker ved importeret uld fra vide egne af Jylland og Fyn. Meget betegnende for bøndernes og tyendets økonomiske bevidsthed er det, når forfatteren nævner, at bønderne visse år havde vanskeligheder ved at få piger i tjenesten, da disse foretrak at binde for sig selv. For at tjene fra påske til indbindingen forlangte de 9–10 sletdaler, og ved årskontrakter betingede de sig, hvilket arbejde de ville gøre for bønderne og forlangte 2–4 ugers ferie, hvor de så arbejdede for sig selv, mens bonden måtte føde dem. Von Moltke har også bemærket, at når egens folk giftede sig yngre end andet steds i landet, så måtte det formentlig skyldes en større indtægt, der erstattede et fæsteforhold som økonomisk basis for familiestiftelse. Den succesrige bindervirksomhed har således slået skår i den sociale rangfølge i hedeegnene, i hvert fald for en tid, ligesom den havde følger for hoveriet. Man må heller ikke glemme, at von Moltke er kilden til Blichers historie om Æ Bindstouw, når han beskriver forløbet af en aften i en bondestue, hvor man for at spare lys og varme samles og konkurrerer om, hvem der er hurtigst til at strikke en afmålt mængde uld op, alt mens der snakkes og fortælles eventyr. Det er dette sceneri, som Blicher har foreviget i 1842.

Der er næppe tvivl om, at denne kraftige aktivitet skal ses på baggrund af de store økonomiske fordele, som Danmarks neutralitetspolitik nød under den storkonflikt, der på Moltkes tid var brudt ud mellem Europas lande med England og Frankrig som modparter, og hvori England havde Preussen på sin side. Den afsmittende effekt heraf har hedens beboere til fulde forstået at drage fordel af, så længe krigen stod på, og indtil Danmark selv blev inddraget i stridighederne. Men forinden havde de forbedrede økonomiske vilkår for den jyske

bondestand også haft til følge, at mange bønder var blevet selvejere endnu før udskiftningen, der her foregik ret sent.

Binderaktiviteten spredes og fortættes

Den store aktivitet, der herskede inden for bindeindustrien i sidste halvdel af 1700-tallet, manifesteres yderligere i resultaterne fra folketællingen 1801. Men der er samtidig træk heri, der tyder på, at der er sket visse ændringer i motiverne for initiativet. Mens man indtil da må tolke strømpebinderiet som et blomstrende erhverv, der gav befolkningen midler i hænde til at øge velstanden ned gennem alle sociale lag, så er det som om indtægterne nu får mere karakter af et supplement til landbruget med den hensigt at bevare et allerede opnået velstandsniveau.

Når studiet af folketællingen underbygger bevægelser i mønstret pegende i en sådan retning, kan det måske i nogen grad hænge sammen med, at hensigten eller ideen med tællingen i modsætning til tællingerne i 1769 og 1787 var et krav om en mere dybtgående viden om den danske befolknings familie- og erhvervsstruktur og forlangte oplysninger om titel, profession, erhverv, håndværks- og handelsvirksomhed både som hoved- og bierhverv.

For at få et så fuldstændigt billede som muligt af hosebinderierhvervet i Midtjylland er tællingerne for Hammerum og omliggende herreder gennemgået familie for familie. Det viser sig nu, at 350 husstande havde hosebinderi som hovederhverv, deraf 190 i Hammerum herred, 91 i Middelsom, 38 i Lysgård, 27 i Bølling og 4 i Ulfborg herred. Men et nok så interessant billede af tællingsresultaterne træder frem, når man går ned på sogneplan. Herved placerer Gjellerup sogn sig øverst, idet 68% af alle husstande her havde hosebinderi som hovederhverv. For Mammen og Vinkel sogne (Middelsom hrd.) var tallene 50% henholdsvis 38%, for Sunds og Rind sogne 23% henholdsvis 27%, og for Torning 23%.

I virkeligheden var hosebinderierhvervet dog af langt større omfang, end disse tal angiver, hvis man tager hensyn til de bemærkninger, som tællerne ude i sognene har forsynet listerne med. Her lyder der kommentarer som: »Unge og gamle, gård- og husmænd, piger og karle ja endog børn har gjort binderiet

Tabel 1.

Sogn	Procent husstande i binderi	ha pr. td htk.
Gjellerup	68	24
Mammen	50	15
Vinkel	38	13
Rind	27	77
Sunds	23	72
Torning	23	41
Aulum	23	43
Bording	20	77
Hjermind	18	14
Torup	16	9

til et erhverv i dette sogn (Sønder Felding, Nr. Vium og Lysgård med få ændringer i ordlyden), eller »Gårdbrugere, husmænd og lejefolk går ind for binderi uanset køn, så snart de når en alder af 5 eller 6 år, da de kongelige skatter og jordrenten oftest skulle betales af dette erhverv, hvorefter hosebinderiet må betragtes som det vigtigste erhverv i dette sogn« (Torning). I anden forbindelse hævdes det, at »på grund af dette erhverv er fattighjælp næppe kendt i denne egn«.

Det fremgår også af tællingslisterne, at i Gjellerup sogn tog såvel gårdbrugere som de lavere sociale lag del i binderiet, og særlig bemærkelsesværdigt er det, at i landsbyen Lund (Gjelleruplund) havde alle husstande binderi som hovederhverv. Med faldende procent aktive husstande pr sogn, der figurerer som bindere, ses gårdbrugerne først at »falde ud«, og binderikredsen indsnævres efter en skala, der går via husmandsfamilier over jordløse familier til gamle folk og til enlige kvinder og enker. I forbindelse hermed må man også tænke på betydningen af binderiet som et tidsfordriv og som kilde til supplerende indtægt i mere end 60 sogne i regionen.

Det fremgår nu helt klart af tællingerne, at centret for hosebinderiet lå i Hammerum herred og i snævrere forstand i Gjellerup sogn. (Se i øvrigt afsnittet om markedsforhold). Men samtidig lyser det også gennem G. Begtrup's beskrivelse af agerdyrkningens tilstand i Danmark, der dækkede tiden frem

Hans Smidth: En gammel hosebinder. Hammerum herred. (Foto: Skive Museum).

til ca 1810, at gårdmanden »nu har fået mere sans for agerdyrkning og overlader binderiet til børn, fruentimmer og gamle, der ikke har kræfter til at arbejde i marken«. Der har efter Begtrups opfattelse heller ikke været de store penge at tjene på binderiet på grund af de stigende priser på uld, et udtryk for at ulden var en mangelvare og skulle hentes langvejs fra.

Det har almindeligvis været antaget, at binderierhvervet var en slags erstatning for eller et supplement til små indtægter af landbrug i en egn med lav jordbonitet. Følgelig skulle man vente at finde en positiv korrelation mellem lav produktivitet på den ene side og et stort fårehold og en travl binderaktivitet på den anden side. Men som det fremgår af tabel 1, holder denne antagelse ikke stik, og man fristes snarere til at sige, at korrelationen er negativ, som når stor binderaktivitet i Mammen og Vinkel sogne falder sammen med høj jord-

bonitet, mens sogne som Rind, Sunds og Bording har en lav bonitet, men alligevel kun 1/4 til 1/5 af husstandene som aktive bindere. Årsagssammenhængen må således være en anden, og her kan man tænke på markedsafstanden i kraft af, at der er tale om eksport.

Hosekræmmeren

Når man som i Midtjylland havde at gøre med en så vidtspredt aktivitet som hosebinderiet og tilmed i en meget tyndt befolket egn, så opstod der naturligvis et afsætningsproblem, og det er her hosekræmmerorganisationen kommer ind i billedet. Egentlig er der vel tale om to typer af hosekræmmere, dels en gruppe af lokalt bosiddende handelsfolk og dels de københavnske grossererere og deres agenter. I begge tilfælde var deres funktion tosidig, idet de optrådte såvel som opkøbere af bindetøjer og som sælgere af uld til bønderne, og det slår næppe meget fejl, når det vil hævdes, at der sjældent var penge mellem kræmmerne og binderne.

Første gang man hører til hosekræmmerne er i et officielt dokument fra 1691, da det københavnske klædelaug klagede over en utålelig konkurrence fra jyske hosekræmmere (Kuhle 1936). At klagen var velbegrundet, fremgår af den kendsgerning, at disse tilflyttere til hovedstaden i 1694 var begyndt at opkøbe huse og indrette butikker på hovedstrøget i København som på Amagertorv og i Vimmelskaftet. Et regeringsforbud, udstedt 1698, mod importerede uldvarer styrkede hosekræmmernes position over for klædelaugene og resulterede i, at 9 hosekræmmere i 1700, alle fra Hammerum herred og naboherreder, fik udstedt borgerskab som handelsmænd.

De københavnske hosekræmmere, der som regel havde en 5-6 årig uddannelse bag sig, før de med sagkundskab kunne erklæres for autoriserede agenter, virkede især i de østlige herreder som Lysgård, Middelsom, Hids (og tildels i Hammerum herreder), der havde større befolkningstæthed end vestpå, og hvor fåreholdet var relativt stort. Her indkøbte de bindetøjer, fragtede dem til en havn, hvorfra de med skib overførtes til København. Herfra videresolgte en del til Sverige, Polen og Pommern, mens en anden del gik til det københavnske publikum. De i Midtjylland bosiddende hosekræm-

mere havde ikke blot tilladelse til at handle frit med uld- og klædevarer, men fik i 1741 også monopol på at handle overalt i landet, når de blot kunne fremlægge attest på, at de havde en adresse i et af de 4 herreder Hammerum, Bølling, Lyngård og Ulfborg. Som nævnt virkede de ikke blot som opkøbere af færdigvarer, men også som sælgere af uld til bønderne, hentet fra Holstebro marked. Her havde de konkurrence fra agenter fra Hamburg, der for en stor del forsynede Nordtyskland.

Hele denne omfattende virksomhed, hvorom Danske Atlas (1768) beretter, fortæller således en hel del om et førindustrielt samfund af fattige bønder, der ikke desto mindre var parthavere i en vidtforgrenet handel med et specialprodukt og herigennem tidligt mødte den fremspirende kapitalisme og pengeøkonomi. Det var således ikke ubetydelige pengesummer, der var involveret i denne handel, når G. Begtrup kan oplyse, at indkomsten på bindetøjer på hans tid beløb sig til 70–90.000 rigsdaler årligt i Hammerum herred alene. I Hosekræmmertidens begyndelsesfase var der slet ikke tale om beløb af denne størrelse, og endnu i 1760'erne drejede det sig som nævnt i Danske Atlas om 16–20.000 rigsdaler.

Fårebestand 1837

Statistisk Tabelværk, Femte Række, 1842, rummer den første officielle tælling, der orienterer om kreaturholdets størrelse i 1837/38. Tabel 2 giver en summarisk oversigt over fåreholdet i de 15 herreder ved sommertællingen 1837, hvori såvel får som lam indgår (kolonne 5). Heraf fremgår, at det numerisk største fårehold fandtes i Hammerum herred og det yderligt liggende Vrads herred. Men billedet bliver straks et andet, når man tager herredernes størrelse og folketal i betragtning. Så viser det sig nemlig, at Hammerum herred havde den mindste fåretæthed i undersøgelsesområdet i forhold til arealet og knap nåede middelværdien i forhold til folketallet. Men på den anden side dækkede Hammerum sammen med de to følgende nævnte herreder næsten 3/4 af hele områdets salg af bindetøjer (kolonne 6). Af denne fremgår det dernæst, at de følgende 6 herreder i listen intet salg havde til trods for et stort fårehold, hvorfor det er nærliggende at forestille sig, at ikke mindst Hammerum herreds bindere købte uld fra disse. Ud over de 3

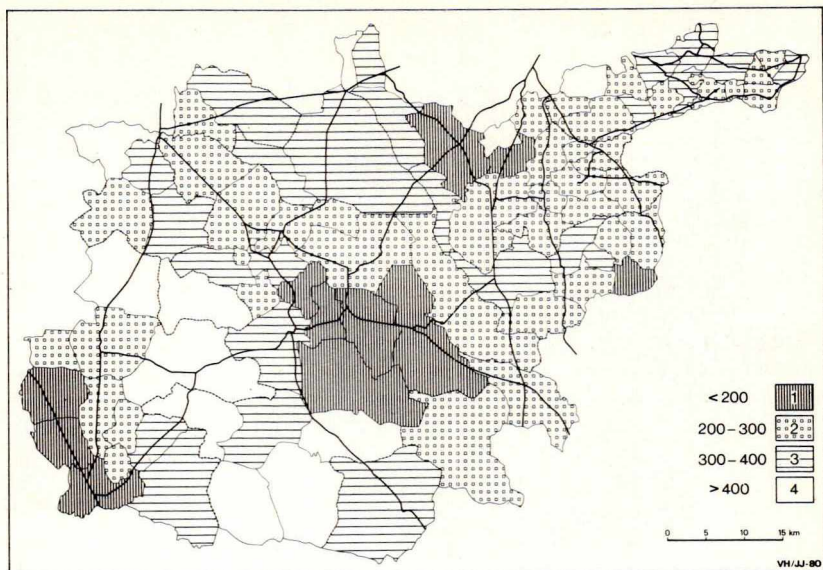

Fig. 2. Fåretæthed på sogne pr. 100 indbyggere. Kortet illustrerer hvordan de travleste bindingsområder havde færre får end nabosognene.

førstnævnte har kun Ginding og Bølling haft et større salg. Disse markante forhold uddybes yderligere, når undersøgelsen bevæger sig ned på sogneplan, som det kan aflæses af figurerne 2 og 3. Den første af disse viser således fårebestanden sat i relation til folketallet 1840, og heraf fremgår det, at de centrale sogne som Tjørring, Ikast, Gjellerup og Rind havde færre får end 200 pr 100 indbyggere, og at det først er i områdets periferi, at der nåedes tætheder på over det dobbelte. En sammenligning mellem de to figurer viser på en ganske slående måde, hvordan fåretæthed og jordbonitet er negativt korrelerede. Forklaringen herpå må nok søges deri, at en tunge af relativt god jord skyder sig ind som et bælte mellem Herning og Ikast og har foranlediget, at bønderne på disse bedre jorder havde en mere positiv holdning til agerdyrkning end til fårehold, stimuleret af bedre markedsforhold, som det senere vil blive berørt.

Men områdets stilling som centralt i binderaktiviteten var dog uomtvistelig, som den havde været det hele århundredet,

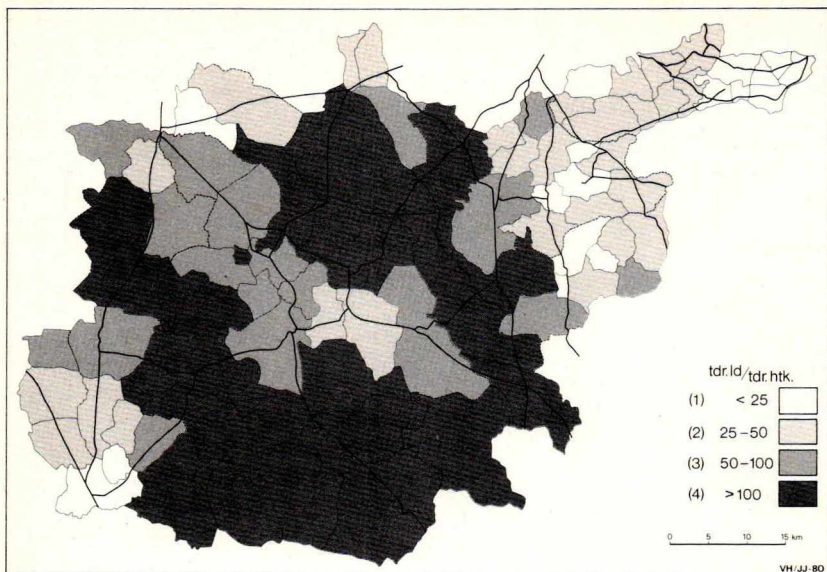

Fig. 3. Landbrugets produktivitet målt som $\frac{\text{tdr. ld}}{\text{tdr. htk.}}$ baseret på 1844-matriklen. – Laveste værdier vist med mørkeste skygning.

omfattende foruden Hammerum herred også Lysgård og Middelsom, hvortil kan føjes Ginding og Bølling. En bekræftelse kan aflæses af nedenstående tabel, der er et uddrag af den erhvervstælling, der fandt sted i forbindelse med folketællingen 1845. Heraf fremgår det, at disse herreder husede flertallet af de familier, hvis hovederhverv stod i forbindelse med uldbindingen, ligesom de talte så godt som alle strømpehandlere i de 2 amter Viborg og Ringkøbing. (En mere detaljeret opstilling findes hos H. P. Hansen).

Som allerede nævnt refererer tallene til familieoverhoveder, hvis hovedaktivitet var inden for dette erhverv, og tager ikke hensyn til alle dem, for hvem binderi var en supplerende indkomst til agerbrug. I Den danske Statistik (1847) vurderede A. F. Bergsøe, at ikke mindre end 25.000 personer var beskæftiget med produktionen af bindetøjer, og at der fremstilledes 220.000 pund af disse til en værdi af 230.000 rigsbankdaler. Til denne produktion brugtes skønsomt 300.000 pund råuld fra 160.000 får. Mellem 40 og 50% af den totale produktion skulle stamme fra Hammerum herred og 20% fra Lysgård hrd.

Fårehold i Danmark 1837–1909

For at sætte det vestjyske fårehold i relief i forhold til be-standen på landsbasis er den logaritmiske graph (fig. 4) teg-
net. Den viser, hvorledes fåreholdet generelt toppede i 1866 så-
vel som i Vestjylland, hvorefter der er en jævn nedgang, kun
afbrudt af en kort årrække fra 1888 til 1893, hvor landbruget
var inde i en krise. Derefter fortsætter faldet til 1909, hvor
undersøgelsen stopper. Faldet efter 1866 omfatter også de 2 vest-
jyske amter, selv om det er mindre markant her, hvor fårehol-
det i den forrige periode, fra 1837 til 1866, var blevet fordoblet,
et udtryk for binderiets store succes til efter århundredskiftets
midte.

Når faldet derefter sætter ind, så må man sikkert heri se et
resultat af den store omlægning inden for landbruget fra korn-
brug til intensiv kvægavl, som således også trænger igennem i
de 2 vestjyske amter. Men samtidig er det også tiden for indu-
strialiseringens gennembrud og indførelse af en markedsøko-
nomi i landbruget, der betød billigere råvarer deriblandt uld

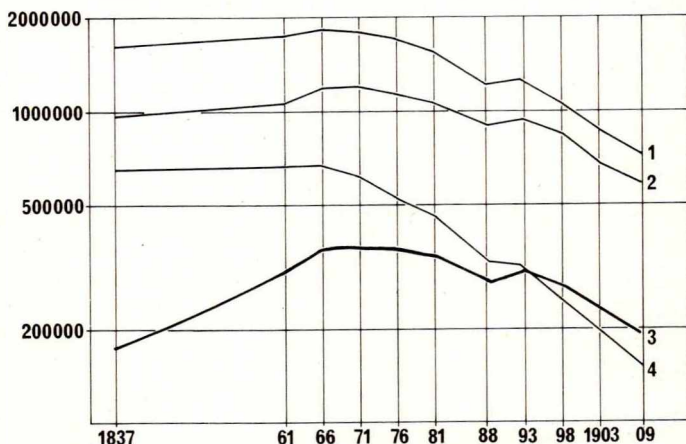

Fig. 4. Dansk fårebestand 1837–1909

1. Hele landet
2. Jylland
3. Viborg og Ringkøbing amter
4. Øerne

Tabel 2. Binderherrederne statistisk belyst.

1. Befolkningen 1840. 2. Areal i hektar. 3. Antal tønder hartkorn. 4. Hektar pr. td. htk. 5. Fårebestanden 1837. 6. Salg af bindetøj 1840 i pund.

Herred	1	2	3	4	5	6
Hammerum	9.583	110.325	2.068	53	23.600	50.300
Lysgård	6.586	37.977	1.660	23	16.700	22.700
Middelsom	4.939	25.566	1.943	13	15.600	14.600
Fjends	5.679	39.305	1827	22	18.200	—
Rinds	5.316	39.543	2.218	18	19.500	—
Nørlyng	3.892	25.837	1.359	19	11.000	—
Sønderlyng	4.558	22.916	2.022	11	13.300	—
Skodborg	6.365	41.665	2.519	17	13.700	—
Hjerm	5.711	34.351	2.767	12	15.500	—
Ginding	4.696	58.209	1.783	33	15.400	6.500
Ulfborg	5.009	46.791	1.829	26	13.200	2.100
Hind	6.611	41.711	2.081	20	13.900	300
Bølling	5.875	58.186	2.192	27	14.400	5.200
Hids	3.462	15.809	906	17	9.400	2.800
Nørvang	11.216	77.620	3.242	24	22.700	150
Vrads	5.175	50.597	1.331	38	10.500	1.500

Tabel 3.

	Uldbindere		Strømpehandlere	
	a	b	a	b
Hammerum hrd.	204	17	24	—
Lysgård hrd.	132	18	13	—
Middelsom hrd.	49	—	1	—
Tilsammen	315	35	38	—
De 2 amter ialt	759	37	38	—
Hele Nørrejylland	1368	47	42	—

a: hovedpersoner b: medhjælpere

fra oversøiske lande. Det er da også på denne tid, at bindestueaktiviteterne bliver til trikotageindustri og flytter til byerne, og håndens arbejde overtages af mekanisk drevne maskiner, fra vandkraft via kul til elektricitet.

Når fårebestanden i de 2 vestjyske amter alligevel fik et noget andet forløb end i resten af landet og tilmed talte flere i 1909 end i 1837, så er der flere grunde til denne specifikke udvikling. Følgende årsager kan rideses op:

1. Heden dækkede langt større arealer her end andre steder.
2. Fåregræsning var den bedste anvendelse af heden, så længe hegningen mellem hedelodderne ikke praktiseredes og muliggjorde ansættelsen af en fælles hyrde.
3. Uldmarkedet fandtes fra gammel tid i Holstebro og Ringkøbing.
4. Hosekræmmererhvervet havde siden 1741 været et monopol i de 4 herreder Hammerum, Lysgård, Bølling og Ulfborg.
5. Indtagningen af hedejord til dyrkning startede senere og gik langsommere end andre steder i Jylland.
6. Udskiftningen havde tildelt hver bonde flere hundrede hektar rå jord uden at give ham styrke eller ressourcer til dens forbedring.

Indkredsning af binderområdet

Man kan komme det centrale binderområde lidt nærmere ind på livet, hvis man opløser tallene i kolonne 5 (fig. 4). Derved kommer det frem, at alle sognene i Hammerum herred med undtagelse af Tvis gik ind for salget af bindetøjer i rækkefølgen: Gjellerup, Assing, Sdr. Felding, Ikast, Bording for at tage de vigtigste. At Torning og Alhedens kolonier dominerede i Lysgård herred med 21% henholdsvis 18%. At Vorgod sogn dominerede i Bølling herred med 74%. At Bording sogn dominerede i Ginding herred med 69% (nu i Hammerum herred). Og endelig at Hjermind og Mammen lå øverst i Middelsom herred med 23% henholdsvis 21%.

De 2 sidstnævnte sogne indtager en særlig geografisk position ved at ligge isolerede i forhold til de andre nævnte lokaliteter. De er tættere befolkede og har en jordbund af ler- eller

sandblandet moræne fra sidste istid. Ingen af dem har heller noget større fårehold, men de er naboer til Lee sogn, hvor landsbyen Nr. Tulstrup har kunnet fremvise en interessant bondedagbog, hvis forfatter Chr. Andersen i 1700-tallets slutning var en aktiv handelsmand, der fungerede som en slags kommissionær i uld- og bindetøjer mellem nabosogne og Viborg marked. Man kan vel tænke sig, at en tradition i fabrikationen af uldvarer har holdt sig helt frem til 1840'erne.

For hovedområdets vedkommende, der omfatter hele Hammerum herred, er det værd at mærke sig, at de i Lysgård og Bølling herreder nævnte sogne alle er grænsesogne til Hammerum herred og i øvrigt ligger på dårlig jord, men dog i vejkontakt med områdets centrum.

Der kan ikke være tvivl om, at der her dels er tale om en na-boeffekt, om virkningerne af en innovationsbølge, hvis centrum det er vanskeligt at efterspore tilbage i tiden, men som på denne tid har fået sin kerne i et punkt omkring Herning. Herfra strakte aktivitetsområdet sig ud til alle verdenshjørner til en afstand af 20–25 km. Her udenfor igen ligger så det bælte, hvor man havde et stort fårehold (se fig. 4) med salg af uld for øje til »inderkredsen« eller til Holstebro marked med et sammenbindende led i hosekræmmerne, der som opkøbere hjemsogte det uhyre diffuse produktionsområde med dets ringe befolkningstæthed og dets temmelig miserable kommunikationsnet. Det er tydeligt, at under sådanne forhold måtte markedsmekanismen fungere tungt mellem hedesognene og de fåtallige markedsbyer, der lå inden for overkommelig afstand.

Markedsforhold

Binderområdet var som sagt meget dårligt forsynet med veje, der var berygtede for deres ufremkommelighed forår og efterår. Det flade landskab var fuldt af mosestrøg, og det var besværligt at vedligeholde de mange nødvendige broer over åerne. Den normale trafik foregik til fods ad småstier eller over heden. I begyndelsen af 1800-tallet forløb den vigtigste af de nogenlunde udbyggede veje fra Horsens over Lov, Vrads, Lille Hjøllund, hvor den stødte til Oksevejen, videre over Grødde, Ikast, Gjellerup til Herning for via Snebjerg og Vor-god at nå frem til Ringkøbing.

Hans Smidth: Hjemkørsel. (Foto: Skive Museum).

Fra denne vej førte ved Gjellerup en afgrening mod nord over Sunds, Ørre og Aulum til det over 100 år gamle uldmarked i Holstebro, en afstand på knap 50 km og således mere end en normal dagsrejse på 4 mil (30 km). Vejen befærdedes siden 1834 af en organiseret dagvognsrute, og et vognmands-laug var stationeret i Gjelleruplund. Afstanden til Ringkøbing var 50 km, og samme vejstrækning var der til det gamle bispesæde Viborg, der dog på den anden side lå nær nok til en endagstur for bønder i Lysgård og Middelsom herreder, der ønskede selv at afsætte deres produkter. For de østligste beboere lå Randers endnu nærmere, og herfra kunne uldvarer udskibes direkte til København.

Den gamle vej var resultatet af den gamle vejlov af 1690 og følte af alle som utilstrækkelig og uvejsom. Da den nye vejlov af 1842 fordrede anlæggelsen af en afgrøftet chaussé, så bestemtes det, at den skulle føre fra Århus over Silkeborg med retning direkte mod Herning, hvorfor den kom til at gå gen-

Hans Smidth: Markedsscene. (1894). (Foto: Skive Museum).

nem Hammerum og Birk, d.v.s. uden om Gjellerup, hvorved Gjelleruplunds gamle statur som vejknudepunkt blev stærkt reduceret. Allerede i 1827 havde den mistet herredstinget, der havde ligget her siden 1776.

Gjelleruplund

I et område som det her beskrevne uden nære markedsbyer er det ikke usædvanligt, at der opstår periodiske markeder, og netop et sådant var Gjelleruplund marked, ofte forkortet til Lund marked. Placeringen ved vejkraften, hvorfra veje førte til Horsens, Holstebro og Ringkøbing, var det et naturligt valg, og at der har været behov for et sådant, fremgår af ansøgningsbreve så tidligt som 1720. Men først i 1757 tilstodes der bevilling til 2 årlige markeder, april og september, og her mødtes nu »skovlovringerne« fra øst med handelsfolk fra nord og vest.

En detaljeret beskrivelse af stedet, dets beboere og markedsaktiviteterne er givet af Tage Lier Hansen i bogen Gjellerup-

lund. Markedsby og hovedstad i det gamle Hammerum herred. I denne har forfatteren samlet alle relevante dokumenter og andre kilder om selve Lund marked, bl.a. den eneste eksisterende stadbog, der dækker aktiviteterne gennem årene 1868-76, og som oplyser om et overordentligt bredt udvalg af varer, der tilbødes den strøm af markedsgæster, der er blevet anslået til 10.000.

Fra øst kom tømmer og alle slags trævarer, specielt vognhjul og vogntømmer, produkter af jern, kobber og messing, alle slags galanterivarer, kolonialvarer samt frugt og køkkenurter. Fra vest og nord kom fisk, sæderug, stude, heste, alle slags lervarer som f.eks. sorte pottes og husflidsartikler. Der nævnes også manufakturvarer som tørklæder, sjaler og hovedduge, mens derimod bindetøjer som strømper og vanter ikke indgår i varelisterne. Det kan hænge sammen med, at en særlig plads på markedet var reserveret de lokale bønder, og at disse sandsynligvis ikke betalte studeplads, og det er næppe forkert at mene, at der her afsattes alle slags binderartikler fra husflidsarbejdet. Desforuden var alle landsbyen Lunds 9 gårde normalt inddraget som gæstgiverier og til overnatning for de mange gæster, og de har sikkert benyttet lejligheden til at slå en handel af med deres egne produkter. Når toppen af binderaktiviteterne netop var at finde i Gjellerup og nabo-sogne, kulminerende i Gjelleruplund, må det forekomme indlysende, at denne travlhed var inspireret af markedets tilstedeværelse.

Afsluttende bemærkninger og konklusion

»Hvornår denne (uldbinderiet) udbredte og i økonomisk henseende vigtige industrigren er vokset til en stående handelsgren er nu umuligt at bestemme, men vist er det, at tidspunktet da almuen i Lysgård og Hammerum herreder tilvirkede bindetøjer til salg og langt over fornødenhed, ligger langt fjernere tilbage end enten skriftlig eller mundtlig fragsagn«. Dette citat fra St. St. Blicher i Viborg Amts Beskrivelse fra 1839 kan i nogen grad tidsmæssigt korrigeres ved det faktum, at strikkekunsten i Danmark næppe kan følges meget længere tilbage end til slutningen af 1500-tallet. Når der dernæst tales om eksport af strikvarer fra Jylland i 1600-tallets

første halvdel, så er der virkelig tale om en eksplosiv udvikling, forårsaget af et akut behov, og her kan man vel tænke sig, at behovet kom fra Trediveårskrigenes hære, for hvem uldne uniformer må have været en lykke ved vinterkrigsførsel. Krigen har i så fald sat en ny produktion i gang, der blev en kærkommen ekstraintægt for de fattige bondesamfund på den jyske hede, hvor man havde mere tid tilovers til hjemmesysler end i de mere frugtbare landsdele.

Trods Danmarks involvering i krigshandlingerne i 1600-tallets midte gik kunsten dog ikke i glemmebogen, men nye markeder dukkede op, da hosekræmmerne kom ind i billedet. Men endnu i 1700-tallets første halvdel må man vist regne med, at opsøgningen af producenterne skete over et meget stort felt i Midtjylland, når man da ikke ville handle på Holstebro marked, der var samlecentral for uld og uldvarer. Men allerede ved midten af 1700-tallet spores der en tydelig hausse i bindetøjer, der bliver købers marked, og igen er det det tyske marked, der slår igennem, når opkøbere fra Hamburg hyppigt besøger Holstebro og endda nu og da viser sig på Gjelleruplund marked. Også nu kan man pege på krigshandlinger i Europa, mens Danmark er neutral. Samtidig er der tegn på, at der sker en koncentration af produktionen inden for uldbinderiet til egen omkring Herning. Udtalelser om den megen flid blandt Herningholms bønder, der har tid tilovers til at strikke og får hoverinedsættelser for at udbedre vejene i godsområdet, kan vel tolkes derhen, at herremanden havde økonomisk interesse i bøndernes flid, og i at trafikken på vejene kunne gå uhindret. Disse aktiviteter falder tidsmæssigt og stedsmæssigt sammen med, at herremanden på Herningholm var initiativtager til oprettelsen af Gjelleruplund marked. Stedet som skæringspunkt mellem tre vigtige veje, næsten de eneste passable hele året rundt, var overordentlig gunstigt, og antagelig har der været holdt forprang på stedet mange år, inden markedet var lovligt etableret.

Hermed kan man med rimelighed plædere for, at bindeindustriens centrum lå omkring Gjellerup siden midten af 1700-tallet. Herfra har så i de følgende årtier produktionen af bindetøjer i salgsøjemed bredt sig som en innovationsbølge til alle sider og især til sogne, der berørtes af de eksisterende landeveje, dels langs Holstebrovejen over Sunds, Ørre og Aulum, ad Ringkøbingvejen over Herning, Snejbjerg til Vorgod og ad

Horsensvejen over Ikast mod Oksevejen. Et århundrede senere, i midten af 1800-tallet, har væksten antagelig nået sit maksimum, idet sognene i vinklerne mellem disse sogne deltog med stor aktivitet. Et rimeligt mål herfor har man i salgstallene for 1840 (Statistisk Tabelværk 1842) opgjort på sogne og i forhold til folketallet. Ved en gennemgang af sogne, der sælger mere end 4 pund pr indbygger, kommer man til det resultat, at binderaktiviteten for Hammerum herreds vedkommende var transport- og markedsorienteret. Derimod viser billedet af aktivitetsmønsteret i Middelsom herred en naboeffekt i sognene Bjerring, Mammen, Hjermind, Le og Hjorthede. Herfra er der ingen kontakt med centralområdet, men markedet har siden før 1800 været rettet mod Viborg samt arbejdsområde for de københavnske hosekræmmere.

Samme marked må have inspireret binderiet i Torning, Alhedens kolonier samt de små sogne Hørup, Elsborg og Lysgård i dette herred. Afstanden til Viborg var ikke stor, og det er først i 1840'erne, at der skabes vejforbindelse over Karup å til Sunds, en afstand på 2,5 gamle danske mil. Derimod er det vanskeligt at se den markedsræssige baggrund for en rekordagtig aktivitet i Sdr. Felding og Assing sogne, der synes at have ligget i et vacuum for udbedrede veje, og man stiller sig derfor det spørgsmål, om Skjern å har været benyttet som transportvej? Ellers er der kun tilbage de fastboende jyske hosekræmmere til at have stået for salget.

Målet med denne artikel har været at følge den midtjyske bindeindustri fra dens postulerede start i det tidlige 1600-tal til den sandsynlige kulmination omkring midten af 1800-tallet som en hjemmesyssel og et tidsfordriv hos bondefamilierne, der efterhånden inddrages i en kapitalistisk produktionsform i et før-industrielt samfund for et ukendt marked. Dernæst er det regionale mønster og ændringerne heri diskuteret, hvorved undersøgelsen er nået frem til, at lokaliseringen nok har haft en økonomisk baggrund, men at den i høj grad har været bestemt af transportsystemets udformning og markedernes lokalisering. Men igennem det hele skinner også det, at markedet under de særlige forhold og i modsætning til moderne økonomiske teorier her har været nødt til at komme til producenterne, nemlig i hosekræmmerens skikkelse.

Anvendt litteratur

- J. Aldal, Holstebros Historie gennem Tiderne, 1274–1939. Holstebro 1939.
- G. Begtrup, Beskrivelse af Agerdyrkningens Tilstand i Danmark, Bind 7, 1812.
- A. F. Bergsøe, Den Danske Stats Statistik, Vol. 2, 1847.
- St. St. Blicher, Bidrag til de danske Provindsers nærværende Tilstand i økonomisk Henseende, Viborg Amt, 1839.
- C. Djørup, Bidrag til de danske Provindsers nærværende Tilstand i økonomisk Henseende, Thisted Amt, 1842.
- Fæstebonde Chr. Andersens Dagbog 1786–97. Landbohistorisk Selskab, 1969.
- J. C. Hald, Bidrag til de danske Provindsers nærværende Tilstand i økonomisk Henseende, Ringkøbing Amt, 1833.
- H. P. Hansen, Spind og Bind. Bindehosens, Bindestuens og Hosekræmmerens Saga, København 1947.
- Tage Lier Hansen, Gjelleruplund. Markedsby og hovedstad i Hammerum herred, Ikast 1980.
- Eli Jepsen, Tekstilindustriens udvikling i Hammerum herred. Hardsyssel Årbøger 1971.
- Sejr Kühle, Jyske hosekræmmere i København i det 18. årh. Historiske Meddelelser om Staden København, 3: 11, 1936.
- Greve Friderich Ludvig von Moltke, Kort Efterretning om de fordelagtige Manufactur af Strømper, Vanter og Nat-Trøyer i Hamrum Herret og dets Egne, Danmark og Norges oeconomiske Magazin, Bd. III, 1759.
- Pontoppidans Danske Atlas, Tome IV–V, 1768.
- Statistisk Tabelværk, Femte Række, 1842 (indeholder kreaturtællingen 1837/38).
- Statistisk Tabelværk, 10 Hefte, 1846 (indeholder Folketællingen 1845).
- Statistisk Tabelværk, Første Hefte (indeholder Folketællingen 1801) (1835).
- Ekstraskatteregnskaber for Lundenæs og Bøvling Amter. Kop- og Kvægskattelister (1684–87 m. fl.) RA.
- Troels Lund, Dagligt Liv i Norden, Femte Udgave ved Knud Fabricius, I. Bind, IV Bog, København 1929–31.
- Folketællingen 1801 Tællingslisterne (RA).